

ד. ממלא מקומו של ישו עלי אדמות

בדור הסופרים, שקם בגרמניה אחר מלחמת העולם השנייה, אפשר למצוא לעיתים קרובות שאיפה לפתור את בעיית הרייך השלישי. כלומר: הבים הסופרים הצעירים (וגם אלה בגיל העמידה, שהחלו בפרסומים רק לאחר המלחמה) המנסים לערוך את חשבון הנפש של הכלל ושל הפרט; המנסים להתמודד עם העבר ולהוציא מסקנות כלפי ההווה והעתיד. במכלול הפשעים של הרייך מוזכרות גם רדיפות היהודים העקובות מדם. קרוב לוודאי, שאין כיום גרמני משכיל ומתורבת, שלא ידון פרק אפל זה של והיסטוריה לכף חובה — לפחות מן השפה ולחוץ. בספרות היפה של עשר השנים האחרונות אפשר למצוא זרבה קטעים ברוח זו. אולם למרות הלך רוח מקובל זה של הסתייגות מן העבר הקרוב, בחריפות גדולה פחות או יותר — לא מתיחד לה לבעיה היהודית מקום מרכזי, אלא ביצירה אחת בלבד, כוונתנו למתוזה "ממלא המקום" של רולף הוכהוט¹⁰). כבר בשנת התוצאה זכה הספר להרפס בשבעים אלף עותקים! יש להוסיף, שלפני

כן נמסר המחזה על ידי המחבר להוצאה אחרת. שם הוחל בהדפסתו, אך לאחר מכן הוחלט לא לפרסם את המחזה — תומר הנפץ שבו נראה לעורכים האחראיים כמסוכן מדי. ארווין פיקטור ביים את "ממלא המקום" ב"במת העם" שבברלין המערבית.

נאמר מייד בפתח דברנו, כי "ממלא המקום" הוא בעינינו יצירה גדולה ומיוחדת במינה, יצירה שבשכמותה לא נתקלים לעיתים קרובות. הערכתנו את "ממלא המקום" נובעת מכמה קריטריונים: הקריטריון האמנותי, שבלעדיו אין קיום ליצירה ספרותית, הגישה המוסרית, ואחמץ ליבנו של המחבר, שלא גרתע מנושא מסוכן ביותר. ממלא המקום שבכותרת אינו אלא ממלא המקום של האל עצמו — נציגו של ישו בעולם המעשה, האפיפיור פיוס השנים. עשר. ואפיפיור זה, העומד מנקודת ההשקפה הקטולית במקום הרם ביותר, והוא הנציג של הנציג של הסמכות הגבוהה ביותר בעולם כולו, — הכזיב. הוא לא היה ראוי לתפקידו הרם, לא מלא את התקוות שתלו בו. הוא היה פוליטיקאי ואיש עסקים, במקום להיות איש המוסר ואיש הדת; הוא גילה חוסר לב במקום חסד נוצרי; הוא גילה מורך לב והססנות במקום שצריך היה לפעול. הוא לא ידע לנצל את עמדתו הרמה ואת כוחו הגדול כדי לתביא ישועה — ולו גם ישועה חלקית — לעולם, אלא בזבו אותם על פכים קטנים; הוא לא מילא את חובתו כאפיפיור, כנוצרי, וכאדם. האישיות כבודת אלה משתמעות ממחזהו של רולף הוכהוט; האישיות שאיש לא העז להטיחן כנגד פיוס השנים. עשר, או כנגד אפיפיור כל שהוא (אם לא לקחת בחשבון את תקופות ההתמרדות והכפירה בכנסיה, ואנשים כקלווין, לותר, סבונרולה — תקופות ואישים שעברה שעתם). התקפתו של הוכהוט על האפיפיור נובעת לא מתוך זלזול במעמדו, אלא דווקא מתוך הערכת כוחה העצום של הכנסיה הקטולית, ופוטנציאל השלטון שבידי העומד בראשה. אנו, הרחוקים מהווי זה, איננו מסוגלים להעריך כוח זה במלואו, והשפעתו על מיליוני אנשים.

כאמור: שלילת המשטר ההיטלריסטי נחשב כיום ל"בון טון" בגרמניה. הרבה סופרים צעירים משלבים בכתביהם כתב אישום כנגד הוריהם. אולם גורל היהודים נראה להם רק כאחד האספקטים, ואולי אחד האספקטים הצדדיים, של תמונת הדיכוי הכללית. הוכהוט הוא המעמיד נושא זה במרכזו. והוא עושה זאת, משום שהוא רואה את השמדת היהודים כהתנגלות הבולטת ביותר של הרשע השליט ברייך השלישי. רדיפת היהודים היא אבן הבוחן לשלטון החילוני ולשלטון הדתי. הכנסיה שאינה מוכנה להגן על האדם המאמין, אלא רק על האדם המאמין במה שהיא מכתיבה, אינה יודעת מהו צו המוסר העליון.

לרוב חובו של העולם נוח לשכוח, כי הראשונים ברישימת קרבת המלחמה היו היהודים, כי הם סבלו ונתענו יותר מכל אומה אחרת, כי הם זכו לעזרה ולתמיכה פחות מכל הנפגעים האחרים, כי הם היו חסרי מגן יותר מן העמים

האחרים — הן בשל הרוצחים והן בשל האדישים, שהתכוננו ולא עשו חבר. באושוויץ הוקמה אנדרטה, שהכתובת עליה לא מזכירה כלל, שמרבית הקרבנות, אותם היא באה לתנצח, — יהודים היו. (והרי לא גרמנים הם שהקימו אנדרטה זו). מכאן, שמתייחד למחזהו של הוכהוט מקום מיוחד; אמנם "ממלא המקום" אינו יוצר מציאות היסטורית חדשה, אך הוא מנסח לראשונה עובדות שהתעלמו מהן.

את טענותיו כלפי האפיפיור (טענות הפוגעות בהכרח בכנסייה כולה) מניח הוכהוט בפיו של סומר איטלקי צעיר, ממסדר הישועים, בשם ריקרדו פונטבה. ריקרדו אינו דמות היסטורית; אך יש באישיותו ובגורלו קווים לקוחים מדמויות תיבהם של כמה כמרים, קטולים ופרוטסטנטים, שהתנגדו למשטר, ומהם שנפחו נשמתם במחנות הריכוז. בחלק התעודתי המצורף למחזה מוזכרים כמה מכמרים אלה בשם, ותולדותיהם מסופרות בקיצור. הדמויות המופיעות במחזה, יש להוסיף כאן, הן בחלקן דמיוניות ובחלקן לקוחות מן המציאות ממש, עד לשמן; למעשה לדמויות הדמיוניות יש גם כן אחיזה כל שהיא בהיסטוריה.

ריקרדו מונטאנה נשלח מן הוואתיקן אל הנונטיוס שבברלין, בשנת 1942. כאן פותח המחזה. הנונטיוס עצמו הוא דמות היסטורית, המופיע בשמו המלא ומתואר לפי עדויות בני התקופה. התעוררותו של ריקרדו לזוועות אינה באה מתוך עצמו, ובוודאי שלא מן הממונים שלו בכנסייה, המבכרים לעצום את שתי העיניים ולחיות בשלום עם הרוצחים. האדם הפוקח את עיניו של הכומר הישועי הצעיר הוא מפקד גבחה של ה-ס.ס., קורט גרשטיין. קורט גרשטיין חי ופעיל באמת בשורות ה-ס.ס. בשנים הראשונות של המשטר הנאצי נאסר האיש, בשל פעילות אנטי-מדינית, וגשלה למחנה ריכוז. לאחר שחרורו, הציע שירותיו ל-ס.ס., במטרת סאבוטאז'. עם סוף המלחמה אבדו עקבותיו, ואין לדעת אם הנאצים הספיקו לגלות את דו-פרצופיותו ולחסלו, או שמא נהרג על ידי כוחות הכיבוש, שגם להם לא עמדה תמיד האבהנה בין טוב לרע. גרשטיין וריקרדו הם שתי הדמויות החיוביות הגדולות של המחזה; ממילא מובן, שגרשטיין, החייב תמיד לשחק משחק כפול, להעמיד פנים ולכזב, אינו יכול להיות טהור ובר לבב כריקרדו, שפיו וליבו שווים. יש עוד מספר דמויות חיוביות, כמו למשל אביו של ריקרדו, אולם אלו הן דמויות משניות. בקוטב השני ניצבת התגלמות הרשע המוחלט, הלוא היא דמות ה"דוקטור". הסופר קורא לדמות "דוקטור", מבלי להוסיף כל שם; שם אורחי לתופעה זו, הוא מסביר לקורא, אינו אפשרי; הוא היה מעביר את הדמות מתחומי הדמוניות לתחומי עולם המעשה, היה מגביל אותה ומקטינה. הדוקטור הוא "מלאך המוות של אושוויץ"; הוא הקובע מי ימות ומי יחיה (לפי שזעה) בתנועה קלה וגנדרנית של מקלז הדק. הרע המוחלט אינו ניתן לאיבחון על ידי כיעור חיצוני. להפך: הדוקטור הוא גבר נאה, מטופח; קרבנותיו המהופנטים נותנים בו אימון. אין בו כל רגש וכל תולשיה אנושית; לכן, בסופו

של חבר, הוא מכריע בקלות הן את גרשטיין והן את ריקרדו, ללא רחמים ומוסר כליות.

בקשר לדמותו האפלה של הדוקטור יש להעיר על קוריוז, שהיה משעשע, אם לא היה עצוב כל כך: בסופו של הספר מובא קטע מגאוס של הרמן ה. קאמפס, גאוס שהושמע לרגלי חלוקת פרס גהררדט האופטמן לרולף הוכהוט. הקטע הוא אפולוגיה והצטדקות יותר מאשר חברי שבח והערכה (אמנם אין בפנינו הגאוס המלא; קטע מנותק עלול ליצור רושם מוטעה). הפרט בדברי קאמפס שעורר את תשומת לבנו, היה — הגדרתו את דמות הדוקטור כ"סופר-גיבלס". יש להניח, שמעטים הגרמנים שהתענינו בדיוק בסדרים הנהוגים בארשוויץ, אך כאשר מתכוננים לטקס חלוקת פרס ספרותי, רצוי בכל זאת להעז במה המדובר... ההגיון וכוחו האבחנה הלקויים שבחברים מתבטאים גם בחוסר הדיפרנציאציה, העדר כל קנה מידה. דמויות צדדיות מזוכרות בנימה אחת ובהדגשה אחת עם דמויות מרכזיות וחשובות. כוונתו השלילית של המחבר בתיאורן של כמה מן הנפשות הפועלות מושקת לגמרי. אכן, יש אנשים רבים שהגושא גורם להם לאי-נעימות.

נוסף על הדוקטור, יש עוד דמויות שליליות. יש ביניהן, הלקוחות מן ההיסטוריה. שם הידוע לנו היטב הוא שמו של אייכמן. אייכמן מופיע בתפקיד צדדי. מופיעים מפקדי ס.ס., אנשי הנהלת מחנה אושוויץ, תעשיינים העושים הון מניצול אכזרי וקשוח של עובדי כפיה. ההבדל בין אלה ובין הדוקטור הוא המרחק שבין פושע לשטן. עובדי מכונת ההשמחה, המתכננים והמבצעים כאחד, איבדו כל קנה מידה מוסרי וכל הערכה רלוואנטית לגבי מעשיהם. ההשמחה השיטתית של בני אדם היא לגביהם "עבודה" יומיומית רגילה, שאינה נבדלת במאום מכל עבודה אחרת. וכך כותב הוכהוט בהערות הבמה למערכה החמישית והאחרונה, הנקראת "ארשוויץ או החיפוש אחר האלהים" (אגב, הערות הבמה בכל מקום במחזה הן חשובות ביותר, כי יש בהן מעין פרוש והסבר של המחבר למתרחש, אפשרויות ושאלן למצותן בדיאלוגים שעל הבמה):

"ככל שנשמור, במידת האפשר, על המסורת ההיסטורית — הרי השפה, התמונה והעלילה שעל הבמה הן סוריאליסטיות לחלוטין. כיום אנו יכולים לסייר באושוויץ כמו בקוליסיאום, אך עובדה זו כמעט ואינה מספיקה כדי לשכנענו, שלפני 17 שנה הוקם בעולמנו בית תרושת ענקי זה, על תחבורת הרכבות המסודרת שלו, אך ורק, כדי שאנשים נורמליים — מהם מרוויחים אולי את לחמם כנושאי מכתבים, שופטים, מתנכמים, סוכנים, פנסיונרים, מזכירי מוסדות ציבוריים או רופאי נשים — יתרגו אנשים אחרים."

ההדגשה היא על "אנשים נורמליים", הדגשה התזרת פעמים רבות. בהערת במה אחרת, באותה מערכה, כתוב:

"למרבית הצער אין להתנתחם בכך, שהיו אלה מטורפים או פושעים מלידה שהפעילו מחנה כגון אושוויץ. היה זה "מקום העבודה של אורחים רגילים".

הדוקטור השטני לועג לכל השותפים שלו. הוא מדבר עליהם כעל טפשים קשיי-הבנה. לכל היותר, הוא אומר, יש להם "אינטליגנציה טכנית". הדוקטור הוא גם היחיד ביניהם, היודע בפירוט, כי הנעשה הוא פשע נורא כנגד האנושות. האחרים עושים את "מלאכתם" בצורה מכאנית, ללא מחשבה, ללא הסקת מסקנות, ללא חשבון נפש וחרדה לעתיד. הדוקטור הוא הנעשה הכל מתוך הכרה ברורה, מתוך רצון להרע. הוא היחיד היודע היטב, כי בסוף המלחמה (והוא בטוח כבר בסוף 1942, כי גרמניה עתידה לנחול מפלה) יעמדו לדין כל אלה, שלא יודעו להמלט בעוד מועד. הוא אף מציע לריקרדו עסקה, כדי להציל את עורו הוא, כשיזדקק לכך. ריקרדו אינו מסכים — אך אנו יודעים, שכוח שטני כמו הדוקטור לא ייתפש על ידי הנוקמים. עמוד התליה לא למענו הוקם.

אחד משיאי המחזה הוא הדיאלוג הגדול שבין הדוקטור וריקרדו, על סף האבדון. ריקרדו לא הצליח במשימתו — להניע את הכנסייה ואת העומד בראשה לעמוד לימין הנרדפים. על כן הוא עצמו מצטרף לקבוצת יהודים איטלקיים מגורשים (בחלקם אלה הם יהודים קטוליים, והוא טוען שעל כן זקוקים הם לליווי סהן). הדוקטור שש לטרף חדש זה, הנופל לציפורניו — אדם הבא לאושוויץ כמתנדב. יש להדגיש כאן, כי המחזאי אינו שואף לייפוי הדברים. "ממלא המקום" אינו מחזה הרואי, בו האנשים עוטים גבורה ואצילות על-אנושית. בהגיעו לאושוויץ, מפתח ריקרדו — והוא מודה על כך בפה מלא. הוא אף אומר, שאם היה יודע מראש עד מה נורא הוא המקום — לא היה עומד בו הכוח למלא אתר צו המצפון ולבוא.

לקרבנות מאונס (לא לקרבנות מרצון, כגרושטיין וריקרדו) נתיחד מקום פאסיבי בעיקר. (אולי אפשר להוציא מכלל זה את יעקובסון, שיש בו השאיפה לפעולה, אם גם כוחו, כוח אדם בודד, אינו עומד לו). המקרה הוא, מדגיש המחבר, אשר העמיד אנשים מסויימים במקום של נרדפים ואחרים — כרודפים. כדי להבהיר נקודה זו היטב לצופה, הוא מסדר את רשימת הדמויות הפועלות בקבוצת-קבוצות, שכל אחת מהן כוללת אנשים בעלי תפקידים ניגודיים, ומציע שבכל מקרה ימלא שחקן אחד את כל התפקידים הללו. הוא מסביר את גישתו: "רצוי שהדמויות הכלולות בקבוצות של שתיים, שלוש וארבע נפשות, יגולמו על ידי אותו השחקן. כך לימדנו הניסיון, שבתקופה של תובת צבא כללית אין זו זכות או תובה או אפילו שואלה של אופי, אם האדם נתון במדים אלה או אחרים ואם הוא עומד לצד התליינים או לצד הקרבנות". יש להוסיף כאן מיד, כי המחזאי אינו שואף בדרך גישה זו להפחית מאשמתם של הרוצחים, ושל

עוזריהם הפעילים או הפאסיביים. נהפוך הוא הדבר: והדגשה היא על חוסר כל אשמה מצד הקרבנות. רבים הם, גם כיום, הסבורים, שאם נרדפו היהודים והושמו במחנות הסגר — היתה לכך, מן הסתם, סיבה כל שהיא. המתברר גם מראה את הקרבנות מקרוב — כדי להעמיד את הצופה על העובדה, שאלה הם בני אדם רגילים, אנושיים, נבדלים מן האחרים רק בעובדת היותם נרדפים.

התעכבנו על כמה מן הדמויות והמגמות שבמחזה, ועדיין לא הגענו לדמות, על שמה נקרא המחזה: האפיפיור פיוס השנים עשר. בין הטובים והרעים, בין ריקרדו והרוקטור — מה מקומו של שליח האלהים? עמדתו, כפי שמסתבר עד מהרה, היא פאסיבית. והמחבר יוצא להוכיח (וגם מצליח בכך) שהיו אפשרויות רבות (ובפרט לאנשים בעמדות שלטון רמות) לשנות את מהלך ההיסטוריה. כל מי שנתן לענינים להתגלגל, מבלי לנקוט בעמדה ברורה — אשמה רובצת עליו. "ממלא המקום" הוא מחזה היסטורי, הכתוב לפי מסורת המחזות ההיסטוריים הקלאסיים הגדולים. הוא עומד על שילוב גורל הפרט בגורל הכלל; הוא מראה באמנות רבה, כיצד ההחלטות "בדרג גבוה" משפיעות על גורל האדם מן הרחוב; הוא עומד גם על הניגוד שבין הדיבורים הרמים לבין מה שמתחולל, בעקבות כך, בעולם המעשה. והוא מטיל אשמה כבדה מאוד על האפיפיור.

מדוע דווקא פוליטיקה כנגד כסא פטרוס הקדוש? — במקומות שונים במחזה, מזכיר המחזאי לאומים ואישים, שהקלו על היטלר את מעשה ההשמדה, בשתיקתם, בהסתייגותם, בחוסר המעש שבהם. אולם אשמתו של איש מאלה אינה כבדה בעיניו כאשמתו של האפיפיור. מדוע? יש כאן מסלול סיבות, וכולטת שביניהן מובנת בתכלית האפיפיור הוא ראש הכנסייה. בידיו כוח מוסרי עצום. עליו הוטל התפקיד לדאוג לשלום נפשו של העולם. חובותיו המוסריות גדולות פי אלף מונים מאשר חובותיהם המוסריות של השליטים החילוניים. לכן גם אשמתו גדולה. כי מחובתו היה לפעול, לנסות להציל; הוכהוט מדגיש את העובדה, שהוואטיקן הפקיר לחלוטין גם את הכמרים, שמתוך דחף מוסרי התנגדו, במילים או במעשים, למשטר הפאשיסטי. למעשה — לא זו בלבד, שהאפיפיור, כסמכות מוסרית עליונה, לא מצא לנכון להגיב על הוועות, אלא שהוואטיקן כרת ברית עם היטלר. הוכהוט מאשים את האפיפיור בכך, שבמקום להיות איש הדת והמוסר, הוא היה פוליטיקאי ואיש כספים קר מזג וחסר לב. הוא מתארנו כיהיר ומתנשא, שאהבת הזולת שלו, המצוה עליו ע"י האמונה, לא היתה אלא מסכה חיצונית. ומידי פעם המתברר חוזר על טענתו, שאם האפיפיור היה משתמש בכוחו ובהשפעתו, היה יכול להציל מיליוני בני אדם. הכנסייה הקטולית פוזרה מפני התפשטות הקומוניזם, שהוא כוח אנטי-דתי מובהק, והאמינה שהיטלר יבלום התפשטות זו. כמה מראשי הכנסייה מבטאים הלך רוח זה בדיאלוגים שבמחזה. ואילו הוכהוט סבור, שכנסייה, היכולה לראות במיסדה של אישוויץ אביר המגן על הנצרות כנגד הברברים מן המזרח — היא רקובה

מעיקרה. אין לבחור במושע כבעל ברית מתוך חישובים פוליטיים; כי בסופו של דבר מושגי הטוב והרע אינם יחסיים, אלא אבסולוטיים.

האפיפיור והכנסייה מזכירים לעיתים תכופות, מיד מתחילת המחזה. כדי להמחיש לצופה את השקפתו, משמיע הוכחות תלונות כנגד חוסר המעש של האפיפיור באמצעותן של כמה מן הנפשות הפועלות, ויחד עם זאת שם בפי כמה דמויות אחרות חששות בפני אפשרות של תגובת האפיפיור, לכשייוודעו לו מעשי הרצח וההשמדה של בני בריתו לכל פרטיהם. העובדה שלא באה כל תגובה (כאן הכוונה לא רק לאפיפיור ולכנסייה, אלא לכל אלה שעמדו מן הצד והסתכלו בשיוויון נפש ובסבלותיהם של אחרים) מחזקת את ידיהם של הרוצחים. הגרמנים פחדו ממחאות ותלונות של כוחות נייטרליים. על כך מעידים תעודות, פרוטוקולים, רישומי שיחות ודיונים. כמה עדויות כאלה, הקשורות ליחסים שבין הרייך והוואטיקן, מצרף הוכחות למחזה, בפרק התוספות. ההערות השזורות בדיאלוגים עצמם מטרטן ברוחה: הן באות להתרגיש את החטא שבאי־עשייה, שכן פעילות כל שהיא יכלה לשובות את פני הדברים, הן באות להתרגיש, שוב ושוב, את האחריות הרובצת על כולם, על החוטאים בפועל ועל החוטאים בהסכמה שקטה.

על הבמה ממש מופיע האפיפיור רק במערכה הרביעית, המתרחשת בארמונו. הוכחות מציייר את האפיפיור מתוך איבה מוחלטת. בתחילתו של המחזה מביא המחזאי ציטטה של ג.ב. שוו: "השמר מן האדם, אשר אלהיו שוכן במרומים". בהגיעו לתיאור האפיפיור, הוא מעיר שזה האחרון אתה להצטלם כשהוא נושא מבטו הרחק מעבר לאנשים אשר סביבו, למעלה, למרומם. הוא אינו משאיר ספק בלבנו, שהוא רואה פוזה זו של האפיפיור כריקה מכל תוכן, העמדת פנים והצגה, יצר התנשאות ולא אהבת שמים.

המחבר ידע לבנות מתח עצום לקראת הופעת האפיפיור. כפי שכבר ציינו, הוא מוזכר לעיתים תכופות. אנו שומעים השקפות שונות על המניעים להתנהגותו ולקווי בו הוא נוקט. אנו נמצאים במתח לא רק באשר לעצם אישיותו של האפיפיור, אלא גם באשר לכיוון בו יפעל עתה. המחבר הצליח לשכנענו — לפחות למשך קריאת המחזה — שנקיטת יוזמה על ידי האפיפיור עלולה לשנות את גורל אירופה. כאן מתעורר הרתור, לאחר שרושמו המיידי (והחזק) של המחזה פג — האם לא מגזים הוכחות בנקודה זו? האם כוחו של האפיפיור באמת כל כך גדול? אם כך ואם כך, בוודאי שראש כנסייה חייב חוב מוסרי כל שהוא לאנושות.

הופעת האפיפיור, לאחר כל ההכנה הנפשית, בגויה לפי מיטב חוקי הדראַ-מטורגיה. פיוס השנים עשר מופיע כדמות מפוארת, רבת רושם, — דמות שכולה חיצונית, שכולה קליפה. עיקר התענינותו של האפיפיור, במעמד שבו מדובר על פעולה להצלת רבבות בני אדם, היא — גיירות הערך של הכנסייה. הוא

פותח מייד בהתייעצות על ערכם המשתנה, העולה והיורד, של הניירות והמניות (המלחמה משפיעה על שוק הכספים). כל הנאמר במשך המערכה, על רדיפות, על הרג, על מחנות ריכוז והשמדה, ועל חובותיה של הכנסיה בשעות משבר — אינו מסיח את דעתו מעיניני הכספים, שהוא תווך אליהם לאחר ההפרעות הבלתי צפויות והבלתי נעימות. סגנון דיבורו, כהופעתו, מפואר מתוכן. זהו אפיפיור, מעיר הוטהוט, שהרבה לדבר — אך לא אמר כלום.

תמונת האפיפיור העוסק בכספים ללא ספק נועדה להעלות בדעתו של הצופה הנוצרי את התמונה של ישו, המגרש את החלפנים מבית המקדש. תמונת האפיפיור הממאן להסתכן אף בסכנה הקלה ביותר נועדה להעלות הקבלה שלא לטובה עם אותו אפיפיור, שבכוח השפעתו עצר את שטף ההונגים.

ספטמבר, 1963